

О. О. НЕСТУЛЯ (Київ)

ДЕРЖАВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ
ПРОДОВОЛЬСТВОМ У 1920 р.

Серед найважливіших соціально-економічних проблем, з якими зіткнулася пролетарська держава в роки громадянської війни, першочергове значення мали питання забезпечення робітничого класу продовольством. «У той момент, коли країна розорена,— вказував В. І. Ленін,— наше головне основне завдання— відстояти життя робітника... Якщо ми врятуємо його на ці кілька років, ми врятуємо країну, суспільство і соціалізм. Якщо не врятуємо, то скотимося назад, у наймане рабство... Усе треба принести в жертву, щоб урятувати існування робітника»¹.

Продовольча політика молодої Країни Рад саме й була спрямована на забезпечення трудящих країни і насамперед робітників необхідними для їх життя та діяльності продуктами харчування. Основні аспекти розглядуваної проблеми, зокрема, здійснення продрозверстки, в тому числі на Україні, боротьба продорганів Радянської влади за регулярне постачання продовольства пролетарським центрам республіки, шляхи та форми залучення робітничого класу та найбіднішого селянства до вирішення продовольчої проблеми, знайшли своє висвітлення в радянській історичній літературі². Проте деякі питання теми досліджено ще недостатньо мірою. Так, учені повинні з'ясувати, як здійснювався розподіл продовольства серед трудящих України, розглянути його особливості на різних етапах соціалістичного будівництва в період громадянської війни, зокрема в 1920 р. Автор якоюсь мірою прагне заповнити цю прогалину.

Програма діяльності соціалістичної держави у справі організації постачання продуктів харчування міському населенню в умовах громадянської війни та продовольчої кризи була розроблена В. І. Леніним. У той час, указував Володимир Ілліч, коли сили внутрішньої і зовнішньої контрреволюції відкрито виступили проти Радянської влади, основним принципом повинен стати лозунг — «хто не працює, той нехай не їсть»³. Суворе його дотримання, «правильний, справедливий,— як підкреслював В. І. Ленін,— без ніяких привілеїв і переваг багатому, розподіл хліба між усіма громадянами держави, під контролем робітничої, пролетарської держави»⁴ — головна умова врятування життя мільйонів трудящих.

В РСФРР, досвід якої мав особливе значення для організації продовольчої справи на Україні, ленінські принципи забезпечення населення продовольством знайшли практичне втілення в запровадженій у 1918 р. в містах республіки картковій системі класового пайка. Сутність її полягала в тому, що робітники, які були зайняті важкою фізич-

¹ Ленін В. І. І Всеросійський з'їзд у справі позашкільної освіти 6—19 травня 1919 р.— Промова про обман народу лозунгами свободи і рівності 19 травня.— Повне збір. творів, т. 38, с. 348.

² Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики (1918—1920 гг.).— К., 1964, 263 с.; Терещенко Ю. І. Становлення «воєнного комунізму» і продовольча справа на Україні.— Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Респ. міжв. науковий зб. Вип. 3.— К., 1977.— с. 44—59; Шерман І. Л. До історії продовольчої політики на Україні в 1919 р.— Наук. зап. Харківського пед. ін-ту, 1951, вип. 12, с. 3—37; Юбкін В. П. Деятельность Коммунистической партии Украины по организации продовольственных отрядов и их роль в осуществлении продовольственной политики в 1920 г.— Труды аспирантов кафедр общественных наук. Вип. 1.— К., 1962, с. 3—23; Реент А. П. Рабочий класс Советской Украины на завершающем этапе гражданской войны.— К., 1984.— 168 с.

³ Ленін В. І. Про голод (лист до пітерських робітників).— Повне збір. творів, т. 36, с. 337.

⁴ Там же, с. 338.

ною працею, одержували більшу, в порівнянні з іншими верствами населення, кількість харчових продуктів.

У 1919 — на початку 1920 рр. аналогічні заходи було здійснено також у промислових та адміністративних центрах України⁵. IV конференція КП(б)У (17—23 березня 1920 р.) схвалила ці заходи, які давали можливість насамперед задовольнити «інтереси міських робітників». Водночас перед партійними організаціями, продорганами республіки було поставлене завдання централізувати справу розподілу продовольства, спрямувати свої зусилля на дальше вдосконалення карткової системи⁶. Справа полягала в тому, що в умовах, коли її основні положення розроблялися безпосередньо на місцях, продоргани зустрічалися з певними труднощами. По-перше, не існувало єдиних принципів поділу населення на соціальні категорії та категорії споживачів, а також установлених норм видачі їм продовольства. Це призводило до незбалансованого забезпечення продуктами харчування трудящих різних районів республіки. По-друге, надзвичайно слабким був зв'язок системи постачання з виробництвом. Розмір пайка, який одержували міські жителі, визначався лише їх належністю до тієї чи іншої соціальної категорії. В цих умовах, коли після визволення території України від денікінців на перший план висунулися проблеми відбудови народного господарства, продовольча криза, яка дедалі загострювалася, перешкоджала їх розв'язанню. Інтереси зміцнення економічного та політичного становища Радянської влади вимагали негайного усунення наявних недоліків у справі розподілу продовольства.

Важливим кроком на шляху становлення системи централізованого постачання продовольства населенню республіки, приведення її у відповідність із завданнями розвитку виробництва стало запровадження на Україні єдиного трудового пайка. Він був введений декретом Раднаркому республіки від 6 квітня 1920 р. з метою «підйому працездатності населення та продуктивності його праці»⁷. Крім загальногромадянської картки, яка давала можливість всім жителям міст одержувати продукти з державних розподілорганів, робітники й службовці отримували додаткові трудові картки за відпрацьовані дні на підприємствах або в установах. Таким чином, робітники та службовці мали певні переваги та пільги при забезпеченні їх продовольством. Кількість продуктів, які одержували інші категорії населення, визначалася ступенем їх участі у суспільному виробництві.

Раднарком УСРР доручив Наркомпроду взяти під свій контроль запровадження загальної карткової системи на території республіки. Важливу роль у цій справі повинна була відіграти створена в травні 1920 р. за участю представників Наркомпроду, Наркомпраці, Промвійськради, Промбюро та Півдєнбюро ВЦРПС Центральна комісія по постачанню робітників і службовців (Цекомпостачроб)⁸. Згідно з постановою РНК УСРР від 5 червня 1920 р. її члени мали розробити основні положення про порядок і норми постачання продовольства трудящим, стежити за їх дотриманням⁹. Влітку — восени 1920 р. аналогічні комісії були створені також у губернських центрах України¹⁰.

Забезпечення трудівників республіки продуктами харчування здійснювалося продорганами на основі декрету про єдиний трудовий пайок відповідно з установленим поділом населення на споживчі

⁵ Терещенко Ю. І. Становлення «воєнного комунізму» і продовольча справа на Україні, с. 53—54.

⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976, т. 1, с. 74—75.

⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. 1919—1920. Зб. документів і матеріалів.— К., 1957, с. 90—91.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 4910, арк. 1.

⁹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни, с. 112—113.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, стр. 5041, арк. 68; спр. 5044, арк. 129.

категорії та нормами видачі їм продовольства. В червні 1920 р. Цекомпостачроб до першої трудової групи — «А», — що давала право на одержання підвищеного продовольчого пайка, включила робітників державних, кооперативних та громадських підприємств і закладів, працівників приватних підприємств, які виконували замовлення державних органів, а також матерів, що мали немовлят. До складу другої групи — «Б» — входили робітники та службовці приватних підприємств, які не працювали за державними нарядами, спеціалісти, багатодітні матері, учні, ремісники, інваліди. Всі інші категорії міського населення отримували харчі за загальногромадською нормою¹¹. Згідно з положенням Наркомпроду від 24 квітня 1920 р. їм видавалися лише хліб та картопля (в той час, як за трудовою — ще й крупа, овочі, жири, м'ясо, риба)¹². У серпні Наркомпрод УСРР включив до числа продуктів державного планового забезпечення трудящих чай, цукор, сіль. Було значно підвищено норми видачі робітникам і службовцям інших продовольчих товарів: у перерахуванні на калорії для групи «А» — з 1397 до 1712,6, а «Б» — з 1027,4 до 1275 одиниць на день¹³. Тобто в процесі постачання продовольства населенню робітничо-селянська держава на перше місце висувала завдання задоволення потреб трудящих, норми для яких були значно вищими від тих, за якими отримували продукти нетрудові елементи.

Проте в першій половині 1920 р. це питання ще лишалося відкритим. Наприклад, трудівники Донбасу в квітні того ж року одержали: хліба — 33% від установленної норми, м'яса — 3%, жирів — 7%¹⁴. У середньому за перші шість місяців 1920 р. вони отримали лише 50% необхідного для їх життєдіяльності хліба¹⁵. Через це під загрозою зачинення опинились навіть найважливіші для економіки та оборони республіки підприємства. Тому класовий принцип розподілу продовольства, за яким до особливої категорії переважного постачання було включено всіх робітників, був доповнений принципом забезпечення продуктами харчування груп робітників залежно від значення для країни тієї чи іншої галузі народного господарства (так званий «цільовий»).

У Радянській Росії виділення окремих підприємств, працівники яких одержували гарантований пайок, а згодом і цілих галузей як особливо важливих, почалося ще в 1919 р. У першій половині 1920 р. «цільове постачання» було поширено також на деякі металургійні заводи та шахти Донбасу. В березні на них працювало 65439 чол. Проте в квітні — травні кількість робітників, які отримували цей пайок, не збільшилася, що пояснювалося прагненням Наркомпроду УСРР забезпечити постачання продовольства трудящим на основі декрету про трудпайок¹⁶. IV Всеукраїнський з'їзд Рад (16—20 травня 1920 р.), який в цілому схвалив розроблені Наркомпродом УСРР принципи задоволення потреб населення в продуктах харчування, вказав на необхідність концентрації зусиль продорганів на забезпеченні «продовольством в першу чергу робітників найважливіших українських центрів»¹⁷. Керуючись рішеннями з'їзду, Цекомпостачроб внесла деякі зміни, що стосувалися ходу виконання декрету про єдиний трудовий пайок. Згідно із затвердженим комісією (23 травня 1920 р.) положенням про постачання товарів робітникам і службовцям підприємств

¹¹ Там же, спр. 4818, арк. 24.

¹² Там же, спр. 4857, арк. 52.

¹³ Там же, спр. 4852, арк. 50—54.

¹⁴ Там же, спр. 5858, арк. 61.

¹⁵ Гимпельсон Е. Г. Советский рабочий класс 1918—1920 гг. Социально-политические изменения. — М., 1974, с. 260.

¹⁶ Второй краткий отчет о работе комиссии по снабжению рабочих. 15 ноября 1919 — 15 ноября 1920 гг. — М., 1920, с. 68.

¹⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни, с. 101.

України, залежно від ступеня важливості останніх для зміцнення оборони та розвитку народного господарства республіки, їх було поділено на три такі групи: ударну, броньовану та решту. Працівники першої з них одержували необхідні для життя товари позачергово — в розмірі 100% встановленого для них пайка. Із запасів продовольства, що залишались, 50% від норми отримували робітники броньованої групи підприємств, а 25% — тих, що не ввійшли до складу першої чи другої груп¹⁸. Зростання загального числа трудящих, переведених на ударне та броньоване постачання, значення забезпечення їх продуктами харчування для продуктивної роботи на відбудові народного господарства зумовило й перегляд розмірів та порядку видачі гарантованих їм товарів. За рішенням Цеконпостачробу УСРР від 11 листопада працівники підприємств другої групи одержували повну норму хліба, крупи, цукру, солі і не менш як 50% решти продуктів. Ті, хто не був охоплений системою «цільового постачання», отримували продовольство лише після того, як задовольнялися потреби робітників і службовців перших двох категорій підприємств. Для безперебійного постачання харчів робітникам ударної групи Наркомпрод створив місячний резервний фонд продовольства, використання якого не за призначенням було суворо заборонено¹⁹. Таким чином, введення «цільового забезпечення» мало на меті гарантувати без збільшення існуючих норм своєчасне (позачергове) одержання робітниками найбільш важливих з точки зору держави підприємств установленого пайка для забезпечення безперебійної роботи останніх.

Список заводів та фабрик, працівники яких були переведені на щомісячне гарантоване постачання, затверджувався Цеконпостачробом УСРР на підставі даних, переданих у комісію главками і галузевими радами профспілок. Губраднаргоспи та губернські ради профспілок готували аналогічні документи на підприємства, що не були об'єднані у трести²⁰. Тобто при їх залученні до системи «цільового постачання» враховувалися як інтереси виробництва і робітників, так і реальні можливості продорганів у справі забезпечення трудящих продовольством.

Закономірно, що в умовах громадянської війни Комуністична партія і Радянський уряд особливу увагу приділили постачанню товарів робітникам підприємств, що задовольняли потреби оборони країни. Так, у червні Президія Промбюро запропонувала зарахувати до складу ударної групи постачання Миколаївський суднобудівний та Шостенський пороховий заводи²¹. До їх числа також входили Луганський патронний завод, «Арсенал», Одеський, Олександрівський і Таганрозький авіазаводи та деякі інші²². В липні до цієї групи було включено електротехнічні підприємства Миколаєва, Харкова, Катеринослава та ін.²³ У міру того, як спадало напруження громадянської війни, було значно збільшено кількість переведених на гарантоване постачання робітників і службовців заводів та фабрик, що не виконували військові замовлення. Так, за цільовим принципом забезпечувалися продовольством працівники вугільної, соледобувної, текстильної, ряду підприємств шкіряної, тютюнової промисловості²⁴. За даними Наркомпроду на кінець 1920 р., цією формою постачання продуктів трудящим було

¹⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, спр. 5037, арк. 4.

¹⁹ ЦДАЖР УСРР, ф. 34, оп. 1, спр. 336, арк. 10.

²⁰ Там же, спр. 41, арк. 133.

²¹ Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 3886, арк. 21.

²² Українська РСР в роки громадянської війни. 1917—1920 рр. В 3-х т.— К., 1970, т. 3, с. 224.

²³ ЦДАЖР УСРР, ф. 573, оп. 1, спр. 928, арк. 9.

²⁴ Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 5037, арк. 6, 24, 29, 32.

охоплено близько 65% усіх робітників Української СРР²⁵. Приблизно таку ж цифру (68%) наведено у звіті Уккранднаргоспу за 1920 р.²⁶ Таким чином, «цільове постачання» було основною формою забезпечення пролетаріату республіки продовольством. Воно стало важливою умовою послідовного втілення в життя класових принципів постачання продуктів харчування населенню.

Розробляючи програму боротьби з голодом, В. І. Ленін особливу увагу приділив раціональному розподілу продовольства. Він неодноразово вказував, що в умовах розрухи та кризи «одно з основних завдань пролетаріату — зараз же правильно поставити справу постачання і розподілу продуктів»²⁷. За прикладом Радянської Росії в першій половині 1920 р. трудящі України одержували продукти харчування у розподільчих пунктах єдиних споживчих товариств, створених у той час в більшості міст республіки. Вони обслуговували жителів певних територіальних одиниць²⁸. Проте досвід їх роботи показав, що об'єднання різних категорій населення, які отримували різні за розміром пайки, мало певні недоліки. Інколи не дотримувалися принципів черговості при забезпеченні їх продовольством. Зокрема, не завжди задовольнялися потреби робітників у продуктах харчування. Тому вже весною 1920 р. за їх проханням продоргани почали закріплювати останніх за розподільниками споживчих товариств, які обслуговували лише працівників окремих підприємств (закриті розподільники)²⁹. Нарада з питань організації розподілу продовольства, яка відбулася в червні 1920 р. з ініціативи Південбюро ВЦРПС, рекомендувала Наркомпродові поширити це право й на робітників усіх заводів ударної групи³⁰. В інструкції про порядок розподілу продуктів харчування серед трудящих України, затвердженій 27 серпня Наркомпродом УСРР, закриті розподільники було названо основним типом пунктів видачі їм продовольства³¹. Наприклад, в Одесі на кінець 1920 р. завдяки їм місцеві споживчі товариства задовольняли потреби 65426 робітників і службовців 1600 підприємств та закладів міста у продуктах³².

Гарантією послідовного втілення в життя класових принципів постачання продовольства та необхідних для життя товарів населенню, свідченням дійсно народного характеру Радянської влади стало масове залучення робітничого класу УСРР до участі у розподілі продуктів харчування. Активну роботу в цьому напрямі проводили профспілки республіки. Їх представників було призначено в усі органи Наркомпроду (як у центрі, так і на місцях) на посади заступників завідуючих відділами постачання³³. Вони, як правило, очолювали й відповідні губернські комісії. Уповноважені професійних спілок у продорганах у своїй практичній діяльності спиралися на рядових членів профоб'єднань, фабзавкомів. Найважливіші рішення з питань забезпечення продовольством трудящих, які приймали губкомісії, попередньо обгово-

²⁵ Сборник отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждений Украины. Отчет Наркомпрод УССР.— Харьков, 1921, с. 18.

²⁶ Сборник отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждений Украины. Отчет Укрсовнархоза, с. 10.

²⁷ Ленін В. І. Промова на зборах уповноважених Московського Центрального робітничого кооперативу 26 листопада 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 197.

²⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 296, оп. 1, спр. 10, арк. 32; ф. 340, оп. 1, спр. 5715, арк. 48, 93; спр. 3181, арк. 76; спр. 5695, арк. 159.

²⁹ Державний архів Харківської області, ф. Р-203, оп. 1, спр. 106, арк. 123.

³⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 2605, оп. 1, спр. 111, арк. 3.

³¹ Система и нормы распределения продуктов питания. Сб. постановлений и краткое руководство для продработников по распределению.— Харьков, 1920, с. 31.

³² ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, спр. 3464, арк. 36.

³³ Сборник отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждений Украины. Отчет Наркомпрод УССР, с. 19.

рювалися на засіданнях губернських рад професійних спілок, на профспілкових зборах, конференціях³⁴. Така практика, як указувалося у звіті (за 1920 р.) Наркомпроду УСРР, дає «можливість постійно, широко інформувати робітничі маси про роботу як комісій, так і продовольчих органів.., а також сприяє фактичному залученню робітничого класу до роботи в продовольчих органах і контролю за постачанням робітників»³⁵.

Важливою формою контролю стала участь робітників у систематичних обстеженнях та ревізіях продорганів і споживчих товариств, які планувалися з ініціативи Робітничо-Селянської інспекції. В 1920 р., наприклад, лише представники Харківської губінспекції провели 65 ревізій з метою перевірки роботи губернського та міського продкомітетів, а також Харківського споживчого товариства. При цьому тільки в обстеженнях міських хлібопекарень та продовольчих складів взяли участь 90 чол. Їх направляли профспілкові організації та осередки сприяння РСІ³⁶. Вони викривали ті чи інші недоліки, які мали місце в діяльності продорганів, і добивалися їх усунення. Тобто контроль за діяльністю продорганів, участь у роботі РСІ давали їм можливість реально впливати на характер та організацію системи постачання продуктів харчування трудящим.

Заходи Радянської влади по мобілізації та раціональному використанню продовольчих ресурсів республіки дали змогу значно підвищити роль державного забезпечення населення республіки. Помітні зміни сталися в постачанні робітничого класу Української СРР. Це відповідало основним завданням зміцнення її економічного й політичного становища, свідчило про правильність розроблених Комуністичною партією принципів розподілу продовольства. За даними вибіркового обстежень, проведених ЦСУ УСРР, у червні 1920 р. основні види продуктів у загальному обсягу товарів, які одержали різні категорії робітників ударних шахт Донбасу для свого споживання, становили (у процентах): у забійників — до 77,9%, кріпильників — до 84,5%, бурильників — до 77,4%³⁷. В липні робітники ударних підприємств баської одержали повну норму хліба, цукру, жирів, солі, 40% від установленної Наркомпродом норми крупи, 28% — м'яса; в серпні — 100% хліба, жирів, солі, 20% м'яса, 25% крупи, 203% цукру³⁸. На початку осені 1920 р. постачання продуктів ударникам дещо погіршилося — зменшилися видачі їм м'яса, крупи, жирів. Однак вже в грудні гірники цих шахт Донбасу одержали 100% борошна, жирів, цукру, м'яса, 20% крупи³⁹. Поліпшились також умови забезпечення продовольством робітників інших районів України. Так, у грудні 1920 р. працівники одеських підприємств ударної групи всі продукти, крім картоплі, отримали згідно з установленними Наркомпродом нормами⁴⁰.

В липні — серпні потреби ударників м. Києва було задоволено таким чином: у борошні — на 60%, інших товарах — на 100%⁴¹. Дещо гіршими були умови державного забезпечення робітників підприємств броньованої групи. Швидке зростання кількості тих, хто був переведений на цю форму постачання, не завжди відповідало реальним мож-

³⁴ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, спр. 3171, арк. 6; спр. 4780, арк. 1; спр. 5044, арк. 125; ф. 34, оп. 2, спр. 336, арк. 9.

³⁵ Сборник отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнаркоме УССР и центральных учреждений Украины. Отчет Наркомпрод УССР, с. 19.

³⁶ Державний архів Харківської області, ф. Р-203, оп. 1, спр. 97, арк. 39.

³⁷ Материалы по статистике труда на Украине. Вып. 2.— Харьков, 1921, с. 119.

³⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, спр. 4857, арк. 31 зв.

³⁹ Юбкин В. П. Деятельность Коммунистической партии Украины по организации рабочих продовольственных отрядов и их роль в осуществлении продовольственной политики в 1920 г., с. 22.

⁴⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, спр. 3173, арк. 66.

⁴¹ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, спр. 4838, арк. 21.

ливостям продорганів республіки. Наприклад, в Одесі у жовтні 1920 р. за бронь-пайком видавалося: 58,9% норми хліба, 81,1% — крупи, 64,2% — борошна, 37,7% — картоплі⁴². Тобто і в 1920 р. держава ще не мала змогу повністю забезпечити трудівників продуктами харчування. Тому робітники були змушені звертатися до послуг приватного ринку. Оскільки ж ціни на продовольство на ньому зростали значно швидше, ніж зарплата трудящих, то це привело навіть до деякого зниження абсолютних норм споживання. Так, якщо у січні 1920 р. калорійність харчування робітників Миколаєва в середньому дорівнювала 3431 умовній одиниці, то в квітні — 3220, а в травні — лише 3144⁴³. Аналогічна картина спостерігалася у Харкові — відповідно з 2607 до 2472 одиниць (протягом літа — взимку 1920 р.)⁴⁴. Загалом по республіці у жовтні — грудні 1920 р. ці норми у середньому становили: 2326 калорій на день — у губернських містах і 2729 — у повітових, у тому числі 2281 — у великих містах, 2769 — середніх та 2580 — невеликих фабрично-заводських поселеннях і повітових центрах⁴⁵.

Таким чином, незважаючи на значне поліпшення державного постачання продуктів трудящим, їх становище залишалося складним. Однак саме завдяки такій формі постачання робітників удалося врятувати від голодної смерті. Про це, зокрема, переконливо свідчить аналіз опублікованих О. П. Реєнтом даних про рівень прожиткового мінімуму працівників Харківського паровозоремонтного заводу (ХПЗ), розміри їх зарплати та обсяг натуральних видач їм продовольства. Так, у березні 1920 р. робітник ХПЗ, який користувався лише послугами приватного ринку, зміг би забезпечити свої потреби в продуктах харчування на 30% (1080 кал. на день), у жовтні — на 13,5% (486), грудні — на 9% (324 кал.). З урахуванням же видач продовольства з державних розподільників даний рівень не тільки не зменшився, а й навіть зріс: з 65,1% у березні (2343,6 кал.) до 67,6% у грудні (2433,6)⁴⁶. Безумовно, цього було замало для того, щоб забезпечити нормальні умови для піднесення продуктивності праці на виробництві. Однак продуктів, які одержували робітники, було досить, щоб підтримати їх у найбільш тяжкий період громадянської війни, а також спинити вплив трудящих з підприємств.

Таким чином, основне завдання, поставлене В. І. Леніним перед Радянською державою: «передусім, у першу чергу врятувати робітників»⁴⁷, було успішно виконане. Пролетаріат зберіг свою роль керівної, провідної сили в боротьбі за торжество ідеалів соціалізму. Це було одним з важливих джерел перемоги нашого народу над зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією в роки громадянської війни.

⁴² Там же, спр. 3173, арк. 66.

⁴³ Там же, ф. 2605, оп. 6, спр. 32, арк. 65, 189.

⁴⁴ Известия Всеукраинского статистического бюро, 1921, № 1, с. 10.

⁴⁵ Статистика Украины. Серия V. Статистика обмена, распределения и потребления. т. I. Вып. I. Питание населения Украины зимой 1920—1921 гг.— Харьков, 1921, с. 13.

⁴⁶ Реєнт О. П. Боротьба за підвищення продуктивності праці і зміцнення трудової дисципліни на виробництві у 1920 р.— В кн.: На захисті завоювань Великого Жовтня.— К., 1982, с. 180.

⁴⁷ Ленін В. І. Герої Бернського Інтернаціоналу.— Повне зібр. творів, т. 38, с. 383.